

pas in de negentiende en ten volle in de twintigste eeuw tot het Nederlandse kerkvolk doordringen.

Zo is dit boek, dat eindigt met de invoering, in 1973, twee eeuwen na de berijming van 1773, van het *Liedboek voor de kerken*, een heel goed en samenhangend overzicht van een historische ontwikkeling van veel betekenis voor onze cultuurgeschiedenis.

J. W. Schulte Nordholt

N. L. Dodde, ... *tot der kinderen selfs proffijt ... Een geschiedenis van het onderwijs te Rotterdam* ('s-Gravenhage: SDU, 1991, 402 blz., f69,90, ISBN 90 12 06854 1).

Dit boek ziet er prachtig uit: fraai uitgegeven, met een menigte welgekozen illustraties, die benieuwd maken naar de inhoud. Ook de opzet is veelbelovend. De schrijver deelt namelijk in zijn inleiding mee, dat hij de ontwikkeling van wat hij het 'schoolstelsel' noemt, wil beschrijven in samenhang met andere maatschappelijke instellingen. Dat wil dus zeggen dat hij zich ervan bewust is dat onderwijs niet los gezien kan worden van de samenleving. Het is daarom jammer dat de uitwerking tegenvalt. In hoofdzaak komt dat doordat Dodde moeite heeft met het vinden van een goed evenwicht tussen het hoofdonderwerp — onderwijs — en het maatschappelijke kader. Zijn mededelingen over economische en sociale ontwikkelingen onderbreken vaak zijn betoog en zijn bovendien dooreen teveel aan details weinig functioneel. Zo zijn er in hoofdstuk vijf, dat handelt over het vakonderwijs, vier bladzijden gewijd aan 'Rotterdam als haven- en industriestad' (281-284) en verderop (327-331) evenveel over 'Rotterdamse handel en industrie'. Ik vraag mij af of de gegevens, die blijkens de noten voornamelijk aan twee boeken ontleend zijn, niet met meer effect samengevat hadden kunnen worden.

Bij het lezen kreeg ik trouwens vaker de indruk dat Dodde zich bij het schrijven meer liet leiden door de aanwezigheid van een monografie over een bepaald onderwerp, dan door het verlangen bestaande lacunes in de kennis van de Rotterdamse onderwijsgeschiedenis op te vullen. Dat zou dan verklaren waarom hij in hoofdstuk twee, dat de zeventiende en achttiende eeuw behandelt, de Latijnse school zoveel aandacht schenkt (129-135), hoewel die toen slechts een klein percentage van de Rotterdamse jeugd onder haar leerlingen telde. Daarentegen komt het onderwijs aan de overige ca. 95 procent onvoldoende uit de verf.

Uitgebreid beschrijft Dodde het reilen en zeilen van enige commissies van toezicht op het onderwijs (91-98), zonder echter een beeld te geven van de scholen waarover dat toezicht ging. Door veelvuldig gebruik van termen als 'weldra', 'een tijd later', 'gaandeweg' enz. wordt het bijvoorbeeld niet duidelijk wanneer de diaconiescholen gesticht zijn. Was dat in de achttiende eeuw, toen men in veel steden tot stichting van dergelijke scholen overging in de hoop armoede te kunnen bestrijden door beter onderwijs, of kwam dit kerkelijke onderwijs in Rotterdam al veel eerder van de grond? Ook de verdere geschiedenis van de in 1581 van de stadsschool afgesplitste onderbouw, die als Nederlandstalige school nog in 1593 blijkt te bestaan, blijft onduidelijk.

Evenmin komen we veel te weten over de particuliere scholen. Ik weet heel goed dat het moeilijk is daar gegevens over te vinden, maar het feit dat zij een vergunning moesten hebben van de stad, biedt toch een aanknopingspunt, naar ik meen. Is er niets bekend over de toelatingseisen, en werd de toelating niet aangetekend in de resoluties of in een of ander register? Daar de steden in de zeventiende en achttiende eeuw nog zeggenschap hadden over het onderwijs is het van belang die stedelijke rol zo exact mogelijk te beschrijven. De hoofdstukken drie, vier en vijf behandelen de periode van 1800 tot nu (het laatste jaartal dat ik tegenkwam was 1988). Ik denk dat deze het meest gelezen zullen worden, omdat hier een grote diversiteit van

scholen bij elkaar beschreven wordt. De systematiek is misschien niet in alle opzichten bevredigend, maar met de indeling in 1. kleuter- en lager onderwijs, 2. voortgezet onderwijs en 3. vakonderwijs komt de schrijver toch een heel eind. Dat hij het onderwijs aan gehandicapten pas in de epiloog aan de orde stelt zullen we hem maar vergeven.

Voorts besteedt Dodde veel aandacht aan de onderwijsinspectie die na 1800 van de grond kwam en gaat dan over op de onderwijsprogramma's, waarbij hij echter een zo groot aantal titel s van leerboekjes noemt dat die in een bijlage beter tot hun recht zouden komen. De ingrijpende overgang van hoofdelijk naar klassikaal onderwijs laat hij echter onbesproken, hoewel die mijns inziens veel maatschappelijke aspecten heeft en in onze eeuw aanleiding gaf tot stromingen die meer individueel onderwijs wilden bevorderen.

In bijlagen vinden we naamlijsten van rectoren, directeuren en docenten van diverse scholen, evenals tabellen over leerlingenaantallen. Ook in de tekst zijn tabellen te vinden, zoals over alfabetiseringspercentages. In een enkel geval moest ik constateren dat in de tekst genoemde jaartallen afweken van die in de tabel (108, 170).

Een literatuurlijst ontbreekt, maar de geraadpleegde werken en archieven zijn in de noten genoemd, zodat men eventueel zelf zo'n lijst kan samenstellen. Maar waarom de lezer deze moeite niet bespaard? Ernstiger is, dat een vermelding van de herkomst van illustraties achterwege is gebleven. Een omissie die in een boek als dit niet behoort voor te komen. Kortom: een boek dat het goed doet in de boekenkast, maar bij het lezen tegenvalt.

E. P. de Booy

R. Kroes, H.-O. Neuschäfer, J. W. Schulte Nordholt, e. a., ed., *The Dutch in North-America. Their immigration and cultural continuity* (European contributions to American studies XX; Amsterdam: VU University Press, 1991, xi + 469 blz., f69,50, ISBN 90 6256 959 5).

Nederlanders overzee hebben over het algemeen een collectief gevoel bewaard, dat zij op de een of andere manier verbonden zijn aan Nederland. Generaties lang bestaat er al een etnisch bewustzijn onder Nederlanders en hun nazaten in de Verenigde Staten en Canada, dat zich op steeds veranderende wijze manifesteert. Deze *Dutchness* vinden we in correspondentie van immigranten uit de Nieuwe Wereld, in de immigranten-literatuur, maar ook in hun kerkelijk- en gemeenschapsleven. De totstandkoming en verandering van deze etniciteit staat in dit boek centraal. De bundel — het resultaat van een internationaal congres gehouden in Middelburg in juni 1989 — is vooral gericht op een modern concept van etniciteit, waar culturele studiën, vrouwen- en minderhedenstudies en literaire kritiek centraal staan. Er is gekozen voor een comparatieve benadering door zowel Canada als de Verenigde Staten te belichten. Achtereenvolgens komen de volgende thema's aan de orde: beeldvorming omtrent Amerika en Nederland, zowel in het oude als het nieuwe land; de overheidspolitiek ten aanzien van transatlantische migratie en de inbreng van de sociale migratie-organisaties; het immigrantenleven in de verschillende gemeenschappen in Canada en de Verenigde Staten op lokaal niveau (*the ethnic community*); etnische en culturele continuïteit met verschillende perspectieven.

Het resultaat is een boek met een zeer divers scala aan artikelen (in totaal maar liefst 25). J. W. Schulte Nordholt, de nestor van de Amerikanistiek in Nederland, schreef een prachtig essay over beeldvorming omtrent Amerika in de poëzie. Potgieter en Da Costa bespiegelend, komt hij tot de conclusie dat de meeste emigranten zich niet bewust waren van hun bijdrage aan de wereldgeschiedenis en gevormd werden in de conservatieve traditie van de calvinistische levensbeschouwing. In feite begon de integratie van imaginaire en moderne wereldvisies die de